

Budapest. Később sokat zsűriztünk együtt. Ez jó volt. Mindig pontos voltál, nagyon figyeltél, egészen a legutóbbi évekig, amikor hamar belefáradtál a mulatságba. De még ekkor is imádságos csönd lett, amikor kikerültél „szerény, de egyedül helyes véleményeddel”. Mindegy is volt, hogy miről beszélsz, csak beszélj! A vitriolt mézbe, a mézet vitriolba csöppentetted. Aki haragudott rád, az is érezte, főként hajló felhő-magaddal nem vagyunk mi egy súlycsoportban. A legjobbakkal voltál a legszigorúbb – „A nemesség kötelez!” S mindenki próbált megértetni, hogy a konkrét téma és tárgyalnivaló sokszor alig számít, az a fontos, hogy annak „ürügyén” miféle csodákat érthetünk és érinthetünk meg. Nemcsak kedves Goethe-d, Radnótid és József Attilád sorait tudtad kívülről. Talán az a legrosszabb, hogy mióta elmentél, nincs a közelben senki, akinek földobott verssorait versengve folytatni lehetne, s az is kevés van, aki folytatja, amit mi idézünk.

Ha néha gonosz voltál is, sose azonnal, sose akkor, amikor a másik épp kifordult az ajtón. Később, váratlan ejtettél fullánkös megjegyzéseket. Sokszor volt igazad. Akiket nem szeretted, nem mindig érezték. De én tudtam, ha mély baritonban búgysz a telefonba, minden rendben. De jaj nekünk, ha a fém tenorod került elő. Talán vádolsz is valamivel bennünket, talán megsértődtél?

*

Dunaföldvár. Iszonyú nyár volt. 1984? A tanfolyamon három rendező közül választhattak az ifjú amatőr rendezők, s mivel ők csak a két fiatal ismerték, Neked alig volt jelentkező. Nem tudták, ki nem kell nekik. Összepakoltál, hazamentél. Májig bánom, hogy nem voltam ott, hogy ez a hülye helyzet egyáltalán kialakulhatott. Hónapokig próbáltuk elfelejtetni veled az emlékét. Nehezen ment. Így aztán soha többé nem jöttél, pedig még akkor is tanítottál, amikor botodra támaszkodva, hétrét görnyedve jártad velem a földvári utcát a hártavékony héjú, szárazon foszlós hartai kolbászáért, amit csipős paprikával kellett enni.

*

Kazinbarcika. Mindegy, ki volt melletted a nagyfesztivál zsűrijében, Te középen ültél, s mióta nem vagy, csak Téged emlegetnek. A torkot maró kazinbarcikai levegőnek ugyanúgy megbocsátottál, mint formát nem tudó bármelyikünknek. Hoztad a hintőporaidat, keresztretjvényeidet, vendégcsalogató kávédat főzted reggelenként. És egyszer ott is rosszul lettél.

*

Veszprém. Folyik a fesztivál utáni búcsúztató beszélgetés, és én rácsodálkozom egy csodálatosan kedvemre való grafitceruzára, ami ott hever az asztalon. Valaki helybeli lehet, finom, túhegyű, kecses szárnál, sötét és karcsú, a vége felé csík-gyűrűvel. Húszan beszélnek, mindenki akar valamit. Indulunk mégis. Elköszönés, kocsiba szállás. A városból kiérve hátrafordulsz és mellényzsebedbe nyúlsz: „Ja, el is felejtettem, ez a magáé!” – és fapofával átnyújtod az elemelintett ceruzát. Nem marad el az örömrivalgás.

*

Külkerület csillagokkal. Vizsgáztatunk. Duró Győzővel érkezem, de nem megyünk be a művelődési házba, hanem – míg rátok várunk – roppant tudományossággal a tavaszi égboltot kezdjük vizsgálgatni. Nánay Pista, udvari sofőröd hoz autóval, s Te kiszúrod a kocsiban ülve, hogy mi az eget bámuljuk, meredt nyakkal.

Ránk dörrenszen: „Nem onnan jövünk, hé! Honnan vártok?”

Pista bácsi, drága! ... Honnan várjunk?

Honnan?

Gabnai Katalin

*A közismerten „grafofóbiás” mestert **Illés Klára** vette rá, hogy ha már nem ír, akkor legalább mondja magnóra színházi, pedagógusi munkájával kapcsolatos gondolatainak némelyikét. Ebből a – kiadásra rég kész – anyagból idézünk⁴...*

⁴ A hangfelvételeket Illés Klára gépelte, ellenőriztette, javította és javíttatta Keleti Istvánnal. A szöveg utógondozása Kaposi László munkája.

...Most, az író-dramaturg páros után szemügyre vesszük a színész-rendező kettőst.

„Színház az egész világ,
és színész benne minden férfi és nő:
Fellép s lelép...”

Ezzel a megtisztelő (vagy gyanúsító?) állítással rukkol ki az ardennes-i erdőben a méla Jacques, *Shakespeare* *Ahogy tetszik* című vígjátékában. E kezdő szavakkal együtt huszonnégy sorban festi le az emberélet hét felvonását, hét korát. Meghökkenítő szavak, de a darabban senki sem ütközik meg, senki nem szól semmit, mintha nem is hallották volna a melankolikus monológot. Vagy talán nem is volt fültanúja e szavaknak? A Herceg, aki a szöveg szerint itt van a színen, éppenséggel el is sétálhatott, hallótávolon kívülre, attól még jelen lehet a tágabb, de látható térben. Vagy mégis hallották és Jacques szavai visszhangra találtak szívükben? Ki mondja meg? E provokatív kérdésre az a válasz: *a rendező*. Valamennyi említett lehetőség és még néhány egyéb is lehetséges a szövegekönyv százszázalékosan hű alkalmazása esetén is. Korunkban, az úgynevezett rendezői színház térhódítása közepette, a rendezők szeretik aprólékosan előírni, hogyan mondja el a monológot a szereplő. Azelőtt, és nagy általánosságban ma is, a színészre volt bízva ez, hiszen ebben áll az ő művészete. Ha a rendező mégis beleavatkozik a színészi szövegmondásba, annak jó oka kell, hogy legyen. Valamilyen sajátlagos értelmezés, amely a puszta írott szövegből nem következik értelemszerűen, de nem is lehetetlen, hogy így hangozzék a szó. Ha pedig a színész tehetsége és kedve szerint, vagy inkább, szíve szerint, úgy mondhatja szerepét, ahogy akarja, akkor is megválaszolásra vár az előző kérdéssor: ki van jelen, milyen térbeli helyzetben és milyen testhelyzetben mondja el szavait Jacques? Ha vannak jelenlévő partnerek, hogyan minősítik – nem szóval, mert azt nem adott nekik a költő, de taglejtéssel, arcjátékkal, összenézéssel, magukba mélyedéssel – a beszélők megannyi megnyilatkozását. Mindez együtt, a reagálás fogalmát meríti ki. Ezeket a kérdéseket a rendezőnek kell megválaszolnia, oly módon, hogy erre vonatkozóan instrukciót ad a színészeknek, egyszerű utasítást a szövegösszefüggésekre, máshol végrehajtandó cselekvésekre utaló rávezetést stb. stb. De hát a színész maga, illetőleg a színészek együtt nem tudnák megtenni ezt? Eligazítani egymást, ahogyan hosszú évszázadokon át tették? Tudnák, persze, hogy tudnák, egy-egy rész erejéig, ha éppen úgy tartja kedvük, de talán, hiszen a művész is csak ember, ki-ki a maga javára, saját előnyösebb felmutatására használná az önrendezés lehetőségét. A rendező segítsége összefogottabbá, egységesebbé teszi az egész gárda munkáját, nem szakaszonként történik a kifejezés: ha egy ember fogja át a teljes feladatot, érvényre jut a

műgész, az, hogy egy átfogó, teljes cselekvéssor a darab, nem pedig mozaikkockák halmaza.

A színész a színház közepe. Az ő varázsos személyisége, imponáló alakja, eleven tekintete, energiától duzzadó teste, mely mint hangszer minden érzést, gondolatot, akaratit mozzanatot képes kifejezni, mindez együtt teremti a színházi csodát. Őerte jár színházba a néző, ő áll a rivaldafényben, még a nézők magánéletére is hatással van: vágyakoznak rá, bálványozzák, utánozzák.

De jaj! mindez a színésztársadalomnak csak egy nagyon szűk körére, néhány művészre érvényes. De e néhány nagy közül is közelről-távolról a legjobb egyaránt olyanok mint bárki más. Ahogy a pápa csak bizonyos főbenjáró vallási kérdésekben csalahatatlan, és emberi joga tévedni például a várható időjárást illetően, éppúgy a nagy színész is csak a színpadon nagy, nem kell saját nagyságától megtántorodnia egy kisvendéglőben. Sokan azonban, a legnagyobbak között, kissé furcsák. Azt mondják, a felfokozott élet, a tehetség és a teljesítmény folyamatos feszültsége állandó megpróbáltatás számukra és meg-megbillenő egyensúlyukat a legkülönfélébb eszközökkel próbálják helyrebillenteni. Hanem, amikor színre lépnek, egyszerre felvillan lényük csodatevő töltete. Számos, hiteles anekdota szól nagybeteg művészekről, akik mankóval, hétfelől támogatva, fuldokolva küsztek az öltözőtől a színpadra szolgáló járásig, s ott mintegy varázsütésre felragyogtak, fénykoruk formáját hozták, egészen az abgangig (a kimenetelig), amikor is újra és igazán rettentően elesettek, árnyék-lények lettek.

A nagy tehetség csodája ez, már akár kegyelem, akár átok a színész és övéi számára. Annyi bizonyos, hogy átok ez a másod-, harmad- és sokadrangú színésznek, aki nem képes egészséges önértékeléssel élni, s aki egész életét a legnagyobbakkal való „egyívásúság” igazolására fordítja. Napjainkra a színházi élet nagyvárosivá, sőt nagyüzemivé romlott. A nagybani színészképzés, a még nagyobb arányú, kerülő úton szerzett érvényesülés eredménye, hogy a színi pályán kisebb-nagyobb mértékben alkalmatlan tolakodók is megélnek. Gyakran sokkal jobban, mint a tűrő érdem, melyet működésükkel bántalmaznak.

Igazában nekik való a rendezői színház, hiszen a leleményes, ötletes, energikus rendező velük is tud kezdeni valamit. Az ókori Róma liktori jelvénye: maréknyi venyige egy balta körül, azt példázza: *Viribus utitis* – egységben az erő. Aki egymagában törekeny, száraz gallyacska, marékra fogva, másokkal felerősítve, reprezentál némi hatóerőt. Nagy kár, hogy éppen az ilyen színészek tiltakoznak legjobban az erős rendező ellen, követelik a nagy művész iránti megkülönböztetett figyelmet és ragaszkodnak ahhoz a légkörhöz, amely pedig halálos. Sokan lévén, erős vád- és dacszövetséget alkotnak, egymást,

és egymás „művészetét” ajnározzák – pusztá tömegességükkel megfordítják a művészet világában az egységes értékrendet. Maholnap a színházak *H. G. Wells* féle Vakok országává torzulnak, ahol végül is a látót megfosztják szeme világától, mert kisebbségben lévén ő a rendellenes, torz, nemkívánatos.

Mindez úgy hangzik, mintha remek rendezők életerejét rossz színészek szívják el, csakhogy a tendenciák mindkét körben azonosak. A rendezők között is sok az önjelölt, agresszív, harsány és hamis akarnok. A rossz színészek és a rossz rendezők huzamos együttműködésben, mint sáskaraj pusztítják el a színházi értékeket.

Messzire ragadott az indulat, főleg az értékek féltése. Éppen arról kellett volna szólni, hogyan, milyen szimbiózisban építkezik a színész és a rendező, a színházművészet hármasságának második párja. Hát így, ha rosszul, míg egészséges körülmények között közösen fejtik ki, segítik napvilágra gu-bójából a pillangó művet.

A rendező mindenekelőtt a szerep értelmezésében lehet a színész segítségére. Kiterjed ez a látószólag felszíni elemekre, amelyekkel már fentebb példálóztunk, de legfontosabb szerepe a „szövegmélye”, az első – vagy felületes – pillantásra számára rejtett tartalom feltárása. Nézzünk egy példát. *Shakespeare*: Macbeth. A címszereplő és felesége – féktelen nagyravágyástól üzve – már barátkozik a gondolattal, hogy a király, becsületes nevén Duncan, helyére, bármi áron, főbenjáró bűn árán is Macbeth tolatkodhatna. Egyszer csak hírnök jelenti a ház asszonyának, hogy a felséges úr kíséretével az ő várukba készül vendégségbe. A Lady, akihez elsőnek jut el a hír, hamarost meghallja ezt éppen határozottan férjétől is.

MACBETH

Drága szívem,
Duncan ma idejön.

A hölgy válasza:

LADY MACBETH

S mikor megy el?

Mire:

MACBETH

Holnap, úgy tervezi.

És most a Lady:

LADY MACBETH

Ó, sose lássa
Nap azt a holnapot.
Thánom, az arcod könyv: furcsákat olvas
Belőle a szem...⁵

Legyen ennyi elég a szövegből, magyarázatul meg annyi, hogy a thán magas rang, az ez idei skót vi-

lágban. Ennyi tehát a szöveg. És hol rejtőzködik a szöveg mélye? Szinte minden szóban. „Duncan ma idejön.” – egyszerű bejelentés, értelmetlen pár esetén: jön a király és kísérete, sokkal dúsabb vacsoráról kell gondoskodnunk. Ha ezt jelentené, a mondatot ennek megfelelően kellene elmondani. Lehet, hogy a színész éppen ekképpen próbálkozik. Ekkor a rendező elemző instrukciókkal siet segítségére. Leleplezi, feltárja a mondat mélyebb értelmét, a sanda tapogatózást: képes lennél-e elszánt társam lenni, akár szörnyű gyilkosságban is, hogy félreállítsuk az útból? Ez esetben Macbeth szavait baljós belső feszültség jelei, visszafojtott indulat, áruló tekintet kísérik. A rendezői instrukció épp azt a célt szolgálja, hogy a játék ilyen legyen, hogy ezt hozza ki a színészből. Mindjárt igazolják is ezt az értelmezést a hölgy, talán kissé meglepett, és férje indulata miatt aggódó felismerő szavai: „...az arcod könyv: furcsákat olvas belőle a szem.” De vigyázat! Másképp is lehet! Macbeth lelkében talán még túl mélyen szunnyad, épp csak ébredezni kezd az elszánás, a nálánál sokkal aktívabb, kezdeményezőbb, lobogóbb indulatú asszony az, aki felszítani igyekszik a gyűlölet még gyengécske lángját. Ha így van, akkor Macbeth szavai jellegtelenebbek, ha nem is épp a háziúri teendőkön jár az esze, de hamari tetteken sem. Maga sem tudja, hogy a „Holnap, úgy tervezi.” – már a lelke legmélyéről felszálló latolgotást rejti magában. Most lép akcióba az asszony: „Az arcod könyv: furcsákat olvas belőle a szem.”

Bizonyára nincs az olvasó környezetében ilyen fertelmes emberpár, és a színészek, rendező környezetében sem akad talán, de mindnyájan ismerünk olyan embert, asszonyt, talán egy-egy kollégánkat, aki azt, amit maga szeretne, úgy vetíti ki, úgy sugalmazza, mintha a másiktól eredne, annak gondolata lenne, ő pedig, ám legyen, majd vele tart. Ha a rendező ilyen házaspárt akar eljátszatni, akkor a példabeli kis részlet előadásakor Macbeth töprengő, az asszony szuggeráló és közben a szeme sarkából az elért hatást leső; majd Macbeth alakítójára az a finom és nehéz metakommunikációs feladat hárul, hogy hirtelen „megértse” felesége szavait és szándékát, egyúttal megvallja, hogy ő is errefelé hajlik.

Metakommunikáció, a szövegmondáson túli (meta- megintcsak görög előtag, valamin túli a jelentése) kifejező eszközök neve: a taglejtése, arcjátéké stb.

Íme egy példa a rendezőnek a nagyobb összefüggéseknek, a jelleme megnyilatkozásainak egészét, egész szövevényét kifejezni, kifejeztetni akaró szándékaiból, s az arra irányuló, jelen esetben szövegelemző eszközhasználatáról.

A színházi gyakorlatban természetesen nem ilyen aprólékos, ilyen soronként beleavatkozó a rendezői munka, másrészt annál eredményesebb rendező és színész együttműködése, minél alaposabb, árnyal-

⁵ Szabó Lőrinc fordítása.

tabb művészi kifejezésre törekcszenek. Épp ezért nemcsak értelmezési téren, hanem sok egyéb területen is (tempó, ritmus, hangulatok stb. stb) közösen alakítják ki a legigazabb, ugyanakkor leghatásosabb megoldásokat...

És most arról, akiért mindez erőfeszítés: a közönségről.

Színházlátogatási szokásai sokat változtak létezésének két és fél évezrede folyamán. Az ókori Attikában családostól felkerekedett, szekérre ült, egész családját felpakolta, bőségesen csomagolt enni és innivalót, és a városállam központjába, Athénbe ment. Persze, csak meghatározott, ünnepi alkalmakkor, de akkor aztán szívesen látott néző volt, nem kellett fizetnie a színházban, sőt, még ő kapott valamelyes támogatást, amiért e nemes célra szánta idejét.

Csodálatos város fogadta. Nagypja, de még apja sem látott ilyet. A periklészi fénykorban a világ legszebb (maig, romjaiban is lenyűgöző) épületei, mint a gombák az eső után szaporodtak.

„A Város felé közeledve már messziről látszott a Parthenon, sárgás erezett márvány csodája. Az Akropolisz, a fellegrvár lenyűgöző épületegyüttese. Bár sokan ellenezték, amikor Periklész hozzáfogott az építéséhez, végül is minden athéni büszkesége lett. A hegyre épült és új hegyként ránövekvő templompaloták közül is kiválik a Propülläia és az Eretheion vegyesen dór és ión oszlopokra támaszkodó, óriási csarnokai-val.”

A család – úgy is, mint közönség – a tapintat legcsekélyebb jele nélkül, bevonult, bezajongott a színházba, és ott azonnal enni-inni kezdett. Ha nem beszélt, kiáltozott, akkor sem tudott diszkréten viselkedni. Tíz- tizenöt- húsz ezer néző tekintélyes mennyiségű zajt és szemetet halmaz fel. De a színpad sem hagyta magát! A lábemelő magasítókkal – koturnusz a nevük – és a mellkas-szélesítő redőkkel tekintélyessé növelt színészek jókora álarcok mögöl szölkak, az álarcokba még hangerősítő tölcseréket is ügyeskedtek, így sikerrel harsogták túl a nagyérdeműt. (Valamivel később a rómaiak majd nevet adnak ezeknek a maszkoknak, a maguk nyelvén „át-hangzó” szerkezeteknek nevezik. És mivel át-keresztül- „per” a latin nyelvben, „sonare” hangozni, így hát e maszkok neve persona lesz. Később ez a név válik a szereplő személy és a drámai alak nevé-

vé is. Innét tehát a *persona*, amely ekkor még merőben jó értelmű művészeti szakszó.)

Így, ilyen monumentálisan indult a színház. Vajon mi vonzotta ezt a sokaságot a nézőtérre? Az állam és a vallás feltétlen tisztelete. A görög rabszolgatartó szabad ember volt. Ha dolgozott is földjén állataival, ha hajós vagy kereskedő volt is, fő érdeklődési területe a közügy volt, és ebbe a háborúskodás éppúgy beletartozott, mint a jogalkotás, és nem kevésbé érdekelte, sőt, érdeklődése központjában állott az, amit ma vallásnak nevezünk. Ennek keretében, úgy az időszámításunk kezdete előtti VI-V. század fordulójától hőskölteményeit és mítoszait az ógörögség egy nagy tömeg előtt egyidejűleg bemutatatható, a mítoszokat értelmező és magyarázó mozgékony „istentiszteletté”, színi előadássá alakította, fejlesztette át.

A sok istennek hódoló görögök, amikor színházba mentek, a Múzsák segítségével fő istenüknek, Dionüszosznak hódoltak. Az ő tavaszi ünnepe volt, amikor a fővárosba sereglett a nép. Az istenek ura, a mindenkifeletti hatalom birtokosa, Zeusz volt. Ő még a Kronosz – latinus nevén Szaturnusz – utáni nemzedék tagja. Annyira tartott, mármint Kronosz a gyermekeitől, hogy amint megszülettek, elnyelte őket. Csak az utolsó, a hatodik fiúistent tudta megmenteni anyja (Hrea), oly módon, hogy egy kősziklát tett a pólyába, azt falta be apjuk, a kis Zeuszt pedig Ida hegyére, Kréta szigetére, a Kurészek közé rejtették. Amikor eljött az idő, Zeusz, felnövekedvén, megölte Kronoszt és elnyelt testvéreit kimentette annak testéből. Ezek persze fordított sorrendben jöttek most világra, mint ahogyan eredetileg születtek és lenyelettek, és így a legkorábbi lett a legfiatalabb, a legutolsó pedig nem is járta meg Kronosz bendőjét: Zeusz, az első, és így az új korszak, a zeuszi korszak fő istene lett az Olimposz ura. Testvérei és az új zeuszi teremtmények népesítették be az Olimposzt. Említettük már közülük Apollót, a szellemi fényt jelképező Napistent, a Múzsák karvezetőjét, de nem kizárólagosan ő hatja át a tudomány-művészet-vallás világát, hanem ott van még Dionüszosz is, aki mindennek a homályos, rejtekező, éjszakai oldalát felügyeli. Ő is múzsagetész, ő is karvezető és éppen az ő tiszteletére alkotott dalokból, a ditirambusokból nő ki, terebélyesedik a drámai művészet. Az ő ünnepét üli a színház, amióta csak létezik, vagyis jó két és félezer éve...

